

Pərviz Lalə Pərviz qızı,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının

“Hüquqşünaslıq” ixtisası üzrə IV kurs bakalavr tələbəsi

E-mail: laleperviz2005@gmail.com

Əhmədli Dəryanur Yusif qızı,

Bakı Dövlət Universitetinin “Hüquqşünaslıq” ixtisası üzrə IV kurs bakalavr tələbəsi

E-mail: ehmedli.deryanur@gmail.com

Məmmədzadə Nurtac Mətləb qızı,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının

“Hüquqşünaslıq” ixtisası üzrə IV kurs bakalavr tələbəsi

E-mail: nurumzade2005@gmail.com

UOT 347.9

DOI: <https://doi.org/10.30546/2218-9130.041.2026.4082>

MÜLKİ PROSESDƏ FORMAL HƏQİQƏTİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: ədalət mühakiməsi, formal həqiqət, mülki proses, çəkişmə, iddiaçı, cavabdeh.

Ключевые слова: судебное разбирательство, формальная истина, гражданский процесс, спор, истец, ответчик.

Keywords: justice, formal truth, civil process, litigation, claimant, defendant.

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına 2009-cu il referendumla yeni bir normanın əlavə edilməsi hüquq ədəbiyyatında növbəti müzakirə mövzusunun yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2009-cu il 18 mart tarixli “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında” referendum aktının 24-cü bəndinə əsasən, konstitusiyanın “Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsi” adlı 125-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda yeni bir hissə əlavə olundu: “Məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini

təmin etməlidir” [2, b. 24]. Bu normanın əlavə edilməsindən sonra həm hüquqtətbiqedən orqanlar, həm də hüquqşünas alimlər arasında məhkəmə icraatı zamanı müəyyən edilən həqiqətin formal, yoxsa obyektiv olması, ümumiyyətlə, qanunvericinin “həqiqət” dedikdə tam olaraq nəyi nəzərdə tutması məsələsi ətrafında çoxsaylı müzakirələr və fikir mübadilələri aparılmışdır.

Belə ki, normativ hüquqi aktın məzmununda qeyri-müəyyənliklər və fərqlər, habelə tətbiqi təcrübəsində ziddiyyətlər aşkar edildikdə həmin aktı qəbul etmiş normayaratma orqanı və ya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin IV hissəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi müvafiq normaları rəsmi şərh edir [3, m.90.1]. Buna görə də Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən bir çox normativ hüquqi aktlar şərh edilmiş, onlar arasında mövcud olan qeyri-müəyyənliklər və ziddiyyətlər aradan qaldırılmışdır. Normativ hüquqi aktın şərh edilməsi dedikdə, Azərbaycan Respublikasının “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanunu-

nun 90.2-ci maddəsinə görə, onun normalarının məzmununun izah edilməsi və dəqiqləşdirilməsi, onların qanunvericilikdə yeri, habelə ictimai münasibətlərin eyni növünün müxtəlif aspektlərini tənzimləyən digər normalar ilə funksional və başqa əlaqələrinin müəyyən edilməsi başa düşülür [3, m.90.2]. Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən şərh edilən bu cür hüquqi normalardan biri də Konstitusiyamızın 125-ci maddəsinin 7-ci hissəsidir. Bu norma ilə bağlı Konstitusiya Məhkəməsi qərara almışdır ki, mülki məhkəmə icraatında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII hissəsinin “Məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir” müddəası Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin II, IV və VII hissələrində, 129-cu maddəsinin III hissəsində təsbit olunmuş ədalət mühakiməsinin çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi, faktlar əsasında və qanuna müvafiq keçirilməsi, məhkəmə qərarının qanuna və sübutlara əsaslanmasına dair ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri ilə əlaqəli şəkildə tətbiq olunmalıdır [4].

Bu araşdırma ilə Konstitusiyamızın 125-ci maddəsinin 7-ci hissəsində nəzərdə tutulan “həqiqətin” formal, yoxsa obyektiv olması ilə bağlı mövzuya həm Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarından, həm də bir sıra müəlliflərin araşdırmalarından çıxış edərək konkret bir mövqe ortaya qoymağa çalışacağıq.

ƏSAS HİSSƏ

Hələ qədim zamanlardan etibarən insanlar arasında yaranan hüquq mübahisələrində, ilk addım olaraq, tərəflər həmin məsələləri məhkəməyə müraciət etmədən, öz aralarında, razılıq və anlaşma yolu ilə həll etməyə çalışırdılar. Qədim hüquq sistemlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, əvvəllər şəxslər aralarında yaranmış məsələlərin həlli üçün kənd ağsaqqallarına, müdrik şəxslərə, din xadimlərinə, hətta “yoldan keçən üçüncü şəxslər”ə müraciət edirdilər. Bu ənənə müasir dövrdə də bir çox dövlətlərin qanunvericiliyində

yaşamaqdadır; Azərbaycan Respublikasının mövcud mülki prosessual qanunvericiliyində isə pretenziya və mediasiya institutları buna bariz nümunə təşkil edir. Bu institutlara əsasən, hər bir şəxs mövcud mübahisə ilə bağlı ilk öncə öz aralarında sülhə nail olmağa çalışmalı, bunu edə bilmədikdə hər hansı vasitəçiyə müraciət etməlidirlər. Əgər bu metodlar səmərə verməzsə, son addım kimi məhkəməyə müraciət edə bilirlər. Çünki hər bir şəxs bilir və inanır ki, məhkəmə onların işinə ədalətlə baxacaq və mövcud sübutlar çərçivəsində iş üzrə qanuni və əsaslı qərar verməklə həqiqəti müəyyən edəcəkdir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının inzibati qaydada və məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir [1, m.60]. Mülki Prosessual Məcəllənin 4.1-ci maddəsində də nəzərdə tutulduğu kimi, bütün fiziki və hüquqi şəxslər özlərinin qanunla qorunan hüquq və azadlıqlarını, eləcə də maraqlarını qorumaq və təmin etmək məqsədi ilə qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə müdafiəsindən istifadə etmək hüququna malikdirlər [5, m.4].

Bu normalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, şəxs məhkəməyə müraciət etməklə pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsini, ən əsası isə həqiqətin müəyyən olunmasını məqsəd qoyur. Çünki Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin 7-ci hissəsində göstərilir ki, məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir [1, m.125].

Bu məqamda həqiqətə anlayış verilməsi zərurəti yaranır. Lakin ilk öncə ədalət mühakiməsinə anlayış verilməsi məntiqi hesab olunur. Çünki Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə görə, Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanuna əsasən də, Azərbaycan Respublikasında

məhkəmələrin fəaliyyəti ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir [8, m.3]. Ədalət mühakiməsinin nəzəriyyədə ən geniş yayılmış və demək olar ki, hamı tərəfindən qəbul olunmuş anlayışına görə isə, ədalət mühakiməsi şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və qanuni mənafelərinin müdafiəsi və mühafizəsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi, vətəndaşların tərbiyə edilməsi, hüquqpozmalara xəbərdar edilməsi və qarşısının alınması üçün məhkəmələr tərəfindən konstitusiyaya, cinayət, mülki, inzibati və kommersiya işlərinə xüsusi prosessual formada baxılması, onların həll edilməsi və hüquqpozmuş şəxslərə qanun əsasında dövlət məcburetmə tədbirlərinin tətbiq edilməsi və ya təqsirsiz şəxslərə bəraət qazandırılması məqsədilə həyata keçirilən dövlət fəaliyyətidir [10, s. 94].

Hələ qədimdən filosoflar – Aristotel və onun kimi digərləri biliklərimizin real həyatdakı hadisə və proseslərin məzmunu ilə nə dərəcədə uyğun gəldiyi haqqında fikirlər söyləmişlər. Həqiqət fəlsəfi problem kimi daim filosofların, sosioloqların diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Həqiqətin fəlsəfədə qəbul olunmuş anlayışına görə, o, gerçəkliyin fikirdə doğru, düzgün inikasıdır. Başqa sözlə, həqiqət insan təfəkkürü ilə obyektiv reallıq arasındakı münasibətdir [11, s. 109].

Həqiqətin fəlsəfi anlayışı hüquq elmləri sahəsinin xüsusi məsələsi statusu qazanmış, hüquq fəlsəfəsinin və hüququn əsas məsələsinə çevrilmişdir. Hüquq nəzəriyyəsi, ədalətin bərqərar olunmasında həqiqətin müəyyən olunmasını mühüm hesab edir. “Həqiqət, səhv və cinayət hüququ: hüquqi epistemiologiyaya dair bir məqalə” əsərində müəllif Larry Laudan qeyd edir ki, “həqiqət, ədalətin təminatı olmasa da, onun əsas ilkin şərtidir” [12, s. 126]. İctimai fikrə əsasən, ədalət haqq və düzgünlük prinsiplərinə riayət etmək, hər kəsə layiq olduğu dəyəri vermək və cəmiyyətdə bərabərliyi təmin etmək

deməkdir. Konstitusiyamızın 149-cu maddəsinə əsasən isə, ədalət bərabər mənafelərə bərabər münasibətdir. Buradan belə bir nəticə əldə edə bilərik bilər ki, həqiqət ədalətin bərqərar olunması yolunda olan əsas “pillələrdən” biridir. O olmadığı təqdirdə, ədalətli qərar qəbul etmək mümkün deyil. Buna görə də, referendumla Konstitusiyamızın 125-ci maddəsinə 7-ci hissə əlavə edilmiş, həqiqətin müəyyən olunması məhkəmələrin üzərinə vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Hüquq ədəbiyyatında həqiqətin iki növü fərqləndirilir: işin həqiqi hallarına müvafiq olaraq məhkəmənin gəldiyi nəticə (obyektiv həqiqət) və işdə olan sübutlar əsasında məhkəmənin gəldiyi nəticə (formal həqiqət) [4].

Obyektiv həqiqət mübahisəli məsələlərin həlli üçün zəruri olan faktların və məlumatların dəqiq, tərəfsiz şəkildə müəyyən edilməsini ifadə edir. Başqa sözlə, həqiqət fərdlərin, sosial qrupların və ya bəşəriyyətin subyektiv təsirindən asılı deyil, bu da onun konkretliyini və reallığını təmin edir.

Formal həqiqət dedikdə, məhkəmənin yalnız işdə olan sübutlar əsasında həqiqəti müəyyən etməsi başa düşülür. Yəni hakim iş üzrə formal həqiqəti tərəflərin təqdim etdiyi və öz təşəbbüsü ilə əldə etdiyi sübutlar əsasında müəyyən edir və Mülki Prosessual Məcəllənin 218.3-cü maddəsinə əsasən də, hakim iddia ərizəsindən kənara çıxmayaaraq, işdə iştirak edən şəxslərin verdiyi tələblər üzrə qətnamə çıxarır. Buradan belə bir qənaətə gəlirik ki, mübahisəyə mülki məhkəmə qaydasında baxılması, yəni mülki prosesin başlanması, onun predmetinin dairəsi və mülki prosesin yekunlaşdırılması barədə son nəticə məhkəmənin publik iradəsindən deyil, tərəflərin iradəsi və fəallığından asılıdır. Belə ki, iş yalnız şəxsin ərizə və ya şikayəti əsasında başlanır (Mülki Prosessual Məcəllənin 5.1-5.3-cü maddələri). Həmçinin tərəflərin iradəsi əsasında da başa çatı bilər, yəni iddiaçı iddiadan imtina edə bilər, cavabdeh iddianı etiraf edə bilər,

tərəflər məhkəmə işini barışıq sazişi bağlamaqla tamamlaya bilər (Mülki Prosessual Məcəllənin 5.4, 52.1-52.3-cü maddələri).

Buradan belə bir nəticə əldə edirik ki, bizim mülki prosessual qanunvericiliyimizdəki mülki proses formal həqiqətin müəyyən edilməsinə yönəlib. Bunun səbəbini “daxili inam” ifadəsi ilə izah etmək istərdik. Belə ki, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunun 100-cü maddəsinə əsasən, məhkəmə qərarları hakimlərin sərbəst daxili inamına və məhkəmə araşdırmasının nəticələrinə əsaslanmalıdır [8, m.100]. Bu normada xüsusilə diqqət yetirilməli məqam daxili inam anlayışının izahıdır. “Hakimlərin davranışı üzrə Banqalar Prinsipləri üzrə” Kommentariyaya əsasən, hakimin borcudur ki, qanunu öz hüquq düşüncəsinə uyğun olaraq, daxili inamına əsasən, yəni faktlara öz qiymətini verməklə, qərarının nə dərəcədə populyar olacağı haqda düşünmədən, qərəzsiz və obyektiv tətbiq etsin. [9, s. 43] Buradan çıxış edərək deyə bilərik ki, hakimin daxili inamı onun obyektiv, lakin şəxsi qənaətidir və bu, qərarın əsaslandırılmasında mühüm yer tutur. Amma bu inam qanunlara, məntiqə və ədalət prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Əgər obyektiv həqiqətin Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən verilmiş anlayışına baxsaq, görürük ki, obyektiv həqiqət işin həqiqi hallarına əsasən məhkəmənin gəldiyi nəticədir. Daxili inam isə hakimin şəxsi qənaəti olmaqla, obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsində bir vasitədir. Bir sözlə, hakimin daxili inamı obyektiv həqiqətin müəyyən olunmasına yönəlib. Deməli, əgər hakim qərar qəbul edən zaman daxili inamını əsas götürürsə, o zaman o, formal yox, obyektiv həqiqəti müəyyən etməyi əsas hesab etmişdir.

Buna görə də daxili inam məsələsi bütün qanunvericilik aktlarında eyni cür təsbit olunmamışdır. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanun ümumi xarakter daşıyan akt olmaqla, ümumilikdə, bütün icraatlar üzrə (mülki, cinayət, inzibati) xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. La-

kin Mülki Prosessual, Cinayət-Prosessual və İn-zibati Prosessual Məcəllələr adıçəkilən Qanuna münasibətdə xüsusi akt hesab olunurlar. Cinayət-Prosessual Məcəllənin 25.3-cü maddəsinə əsasən, hakimlər cinayət işlərini və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materialları məhkəmə iclasında sübutların tədqiqinə əsaslanan öz daxili inamı və hüquq düşüncəsi ilə həll edirlər [6, m.25]. İn-zibati Prosessual Məcəllənin 68.1-ci maddəsinə əsasən isə, məhkəmə mübahisə ilə bağlı iş üzrə inzibati məhkəmə icraatı nəticəsində onda yaranmış daxili inam əsasında qərar qəbul edir. Qərarda məhkəmənin mövqeyi üçün əsas olmuş səbəblər göstərməlidir [7, m. 68]. Göründüyü kimi, cinayət və inzibati proses zamanı qanunvericilik obyektiv həqiqətin müəyyən olunmasını vacib hesab edir. Lakin bu iki Məcəllədən fərqli olaraq, Mülki Prosessual Məcəllədə isə bu cür müddəalar nəzərdə tutulmamış, məhkəmənin ədalət mühakiməsini yalnız qanunla müəyyən olunmuş formada həyata keçirməsi qeyd edilmişdir [5, m. 6]. Yəni mülki prosesdə hər bir prosessual hərəkət və ya hərəkətsizlik qanun çərçivəsində həyata keçirilir və bu proses formal həqiqətin müəyyən olunmasına yönəlmişdir.

“Həqiqət” anlayışı ilə bağlı hüquq sistemlərində olan yanaşma da fərqlidir. Belə ki, anqlo-sakson hüquq sisteminə xas olan formal həqiqət xalis çəkişmədir və sübutetmə prosesində məhkəmənin passivliyini nəzərdə tutur: məhkəmə, tərəflərin sübut kimi təqdim etdiklərini dəyərləndirməklə kifayətlənən, qərəzsiz arbitr rolunda çıxış edir [4].

Roman-german hüquq sisteminə aid Avropa ölkələrində əvvəllər məhkəmə tərəflərin mübahisəsini həll edən və arqumentləri dinləyən passiv arbitr rolunu deyil, əksinə prosesin fəal iştirakçısı olan, faktları müəyyən etmək və aydınlaşdırmaq, prosesə fəal müdaxilə edərək həqiqəti müəyyən etmək məqsədilə istintaqı həyata keçirən orqan rolunu oynayır. Sonra-dan kontinental Avropa hüququnun prosessu-

al formatı dəyişərək ədalət sistemində “istin-taq” əlamətləri azalmış və daha çox çəkişməli məhkəmə sisteminə üstünlük verilmişdir [4].

Roman-german hüquq sisteminə aid olan Azərbaycanın mülki prosessual hüququ da bu cür transformasiyaya məruz qalmışdır. Belə ki, 2000-ci ilədək qüvvədə olmuş Mülki Prosessual Məcəllənin 14-cü maddəsi müəyyən etmişdi ki, məhkəmə təqdim olunmuş materiallarla və iza-hatlarla kifayətlənməyərək, işin həqiqi hallarını, tərəflərin hüquq və vəzifələrini hərtərəfli, tam və obyektiv surətdə aydınlaşdırmaq üçün qanun-la nəzərdə tutulan bütün tədbirləri görməlidir. Həmçinin həmin Məcəllənin 49-cu maddəsinin ikinci hissəsində təsbit olunmuşdur ki, təqdim edilmiş sübutlar kifayət olmadıqda, məhkəmə tərəflərə və işdə iştirak edən digər şəxslərə əlavə sübutlar təqdim etməyi təklif edir və ya sübutları öz təşəbbüsü ilə toplayır [4].

Bu maddələrin mətnindən göründüyü kimi, məhkəmə təkcə tərəflərin təqdim etdiyi hü-quqi faktların real və obyektiv mövcudluğu ilə kifayətlənməyərək, həmin faktlar əsasında istənilən məlumatı öz təşəbbüsü ilə toplayır-dı. Bundan fərqli olaraq, 2000-ci il 1 sentyabr tarixindən qüvvəyə minmiş Mülki Prosessual Məcəllədə tərəflərin çəkişməsi prinsipinə daha böyük önəm verilmiş və Avropa hüququna uy-ğunlaşdırılaraq yeni Mülki Prosessual Məcəllədə qanunvericinin həqiqətin müəyyən edilməsinə olan yanaşması, baxışı dəyişmişdir [4].

Yeni prosessual qanunvericiliyimiz əvvəlki mülki prosessual qanunvericiliyimizdən fərqli olaraq, formal həqiqətin müəyyən olunmasını məqsədə müvafiq hesab etmişdir. Bu dəyişiklik bir neçə üstünlükləri ilə seçilir.

1. Məhkəmənin iş yükünün süni şəkildə artırılmasına yol verilmir.

Əvvəllər tərəflər müvafiq sübutu məhkəməyə təqdim etmədikdə, məhkəmə öz təşəbbüsü ilə müvafiq sübutları əldə etmək üçün daim ak-tiv hərəkətlər nümayiş etdirməli olurdu. Bunun

nəticəsində tərəflər mövcud mübahisənin həlli üçün öz üzərlərinə düşən vəzifələri icra etmir və arxayınlaşırdılar. Yekunda məhkəmə bir mübahisənin həlli üçün mövcud maddi və texniki imkanlarını geniş həcmdə səfərbər etdiyindən, digər mübahisələrin həlli nə əğlabatan müddətdə aparılırdı, nə də keyfiyyəti qənaətbəxş olurdu. Bu isə prosessual qənaət prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

2. Sübutların əldə olunmasında məhkə-mənin səlahiyyətlərinin sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilir.

Nəzərə alsaq ki, mövcud Konstitusiyamıza əsasən hüquq və azadlıqlarımız digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının başladığı yerdə məh-dudlaşır. Lakin əvvəlki Mülki Prosessual Mə-cəllədə məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə sübut top-lama səlahiyyətinin sərhədləri dəqiq müəyyən edilməmişdir. Bu isə məhkəmələrin fəaliyyətin-də özbaşınalığa yol açır, formal həqiqətin müəy-yən edilməsinə əngəl törədir və nəticədə şəxs bə-rəsində ədalətli qərarın qəbul olunmasına mane olurdu.

3. Məhkəmə qərəzsiz və obyektiv mövqe-dən çıxış edir.

Bu, ikinci xüsusiyyətlə bağlıdır. Belə ki, məhkəmə sübutları topladığı zaman bəzən obyektivliyi pozur və tərəflərin bərabərliyi prinsipinə zidd olaraq, onlardan birinə digərinə nisbətdə üs-tünlük verirdi. Nəticədə bir tərəfin lehinə sübut-lar aşkar olunduğu halda, digər tərəfin lehinə sübutlar əldə olunmurdu. Bu cür yanaşma yal-nız Azərbaycan qanunvericiliyində deyil, eyni zamanda digər ölkələrin qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, 1964-cü ildə ABŞ-də Alabama ştatının rəsmisi L.B. Sullivan “New York Times” qəzetinə qarşı böhtan iddiası qal-dırmışdı. Qəzetdə yayımlanan bir elan Montgo-mery, Alabama şəhərinin Polis Departamentinin vətəndaş hüquqları nümayişçilərinə qarşı qey-ri-qanuni hərəkətlərin ,yəni onların məktəbdən qovulduğu və yeməxananın qapanmaqla tələ-

bələrin aclığa məhkum edildiyi qeyd olunurdu. Sullivan bu məlumatların yalan olduğunu və onun nüfuzuna zərər vurduğunu iddia edərək, qəzetə qarşı məhkəmə iddiası qaldırdı. Bu işlə bağlı ABŞ Ali Məhkəməsi qərara aldı ki, ictimai şəxslərə qarşı böhtan iddialarında iddiaçı yalnız yanlış məlumatın yayımlandığını sübut etməklə kifayətlənməməlidir. Əlavə olaraq, iddiaçı sübut etməlidir ki, yayımlanan məlumat ya bilərəkdən yalan idi, ya da həqiqətə laqeydliliklə yayımlanıb. Bu, “faktiki qərəz” (actual malice) standartı olaraq tanınır. Bu səbəbdən məhkəmə qərarı yalnız formal həqiqətin təhlili ilə məhdudlaşdı və yayımçıların niyyətinə və məlumatın düzgünlüyü ilə bağlı münasibətə fokuslanan **obyektiv həqiqəti** müəyyənləşdirmədi. Əgər məhkəmə obyektiv həqiqəti araşdırmağa çalışsaydı, bu, söz azadlığı və mətbuatın azadlığı kimi fundamental hüquqları poza bilərdi. Bu səbəbdən, məhkəmə formal həqiqət prinsipinə üstünlük verdi.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, formal həqiqət anqlo-sakson hüquq sisteminə xasdır və bu sistemdə o, xalis çəkişmə prinsipini əks etdirir. Belə ki, sübutetmə prosesində məhkəmə passiv mövqe tutur: məhkəmə yalnız tərəflərin təqdim etdiyi sübutları qiymətləndirir və qərəzsiz arbitr rolunu yerinə yetirir. Nəzərə alsaq ki, məhkəmə prosesi formal həqiqətin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir, tərəflər həqiqətin müəyyən olunmasına nail olmaq üçün aktiv hərəkət etməli, yəni çəkişmə aparmalıdırlar. Yeni prosesual qanunvericilik də işin faktiki hallarının müəyyən edilməsində və araşdırılmasında tərəflərin hüququna üstünlük vermişdir. Belə ki, Mülki Prosesual Məcəllənin 14.2-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə yalnız tərəflərin təqdim etdikləri sübutları araşdırmalı və onlardan istifadə etməlidir. Həmin Məcəllənin 77.1-ci maddəsinə əsasən isə, hər bir tərəf öz tələblərinin və etirazlarının əsası kimi istinad etdiyi halları sübut etməlidir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, tərəflər öz sübutlarını təqdim etməli, öz tələb-

lərini və etirazlarını əsaslandırmalı, qarşı tərəfin sübutlarına öz münasibətini bildirməli, etirazlarını təqdim etməlidir. Bu müddəalar öz əsasını Konstitusiyamızın 127-ci maddəsinin 7-ci hissəsindən götürür. Həmin normaya görə, məhkəmə icraatı çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilir [1, m.127]. Bundan çıxış edərək, MPM-in 9.1-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, ədalət mühakiməsi çəkişmə, tərəflərin bərabərliyi və faktlar əsasında həyata keçirilir. Bu Məcəllə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, məhkəmədə mübahisəyə işdə iştirak edən şəxslər çağırılıb dindirilmədikdə baxıla bilməz. İşdə iştirak edən şəxslər öz tələblərini əsaslandırdıqları dəlillər, sübutlar və hüquqi nəticələr barədə bir-birlərinə məlumat verməyə borcludur ki, digər tərəf bunlara qarşı özünün müdafiəsini təşkil edə bilsin [5, m.9.2].

Çəkişməli məhkəmə prosesini bütün hallarda təmin edən hakim də öz qərarını yalnız tərəflərin çəkişmə prinsipinə əsasən müzakirə etdiyi dəlillərlə, onların verdiyi izahatlarla, sənədlərlə əsaslandırılmalıdır. Məhkəmə qərarını özünün qulluq mövqeyinə görə irəli sürdüyü hüquqi dəlillərlə əsaslandırma bilməz [5, m. 9.3]. Yəni məhkəmə tərəfindən obyektiv, düzgün, əqləbatan qərarın qəbul edilməsi üçün “audiatur et altera pars” – “digər tərəf də dinlənilməlidir” qaydası tətbiq edilməlidir [4].

Mülki Prosesual Məcəllədə çəkişmə prinsipinin təsbit edilməsi mülki prosesdə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunmasının və iş üzrə qəbul edilən qərarın ədalətli və qanuni olmasının təminatıdır. Çəkişmə prinsipinə görə, məhkəmə ədalət mühakiməsi funksiyaları ilə uyğun gəlməyən səlahiyyətəldən azad olunmuşdur [4].

Çəkişmə prinsipinin əsasını, həmçinin tərəflərin prosesual hüquq bərabərliyi prinsipi təşkil edir. Bu prinsipə görə, tərəflər öz hüquq və mənafelərini müdafiə etmək üçün hüquqi cəhətdən tam bərabər imkana malik olmalıdırlar.

Bu imkanlar qanunla və məhkəmə tərəfindən təmin edilir. Mülki prosessual qanunvericilik tərəflərə eyni hüquqlar verir. Buna görə də prosesdə tərəflərdən heç biri prosessual hüquqların həcminə görə digəri qarşısında üstünlüyə malik deyildir. Tərəflərin prosessual bərabərliyi prosesin çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməsinə şərait yaradır [4].

Bəzən şəxslərin hüquqi savadı zəif olduğuna görə öz hüquq və azadlıqlarını hansı sübutlarla müdafiə edəcəyini bilmirlər. Bu zaman məhkəmə işdə olan sübutlar əsasında işə baxmağı qeyri-mümkün hesab edirsə, çəkişmə prinsipinin şərtlərini pozmadan məhkəmə zəruri əlavə sübutlar təqdim etməyi tərəflərə təklif edə bilər [5, m. 77.3].

Bəzən işdə iştirak edən şəxslər digər iştirakçılardan və ya müvafiq orqanlardan zəruri sübutları müstəqil şəkildə əldə edə bilmirlər. Bu zaman şəxs həmin sübutları tələb etmək barədə vəsatətlə məhkəməyə müraciət edə bilər. Vəsatətdə bu sübutlarla iş üçün əhəmiyyətli olan hansı halların müəyyən edilməsi, sübutların əlamətləri və olduğu yer göstərilməlidir [5, m. 78.2]. Həmçinin özləri üçün zəruri sübutların təqdim edilməsinin nəticə etibarlı ilə mümkün olmayacağından və ya çətin olacağından ehtiyat etməyə əsas olan şəxslər bu sübutların təmin olunmasını məhkəmədən xahiş edə bilərlər [5, m. 85.1].

NƏTİCƏ

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hüquqi həqiqət prinsipinin realizəsi mexanizmi bu cürdür: iş üzrə sübutetmə predmetinə daxil olan halların təqdim edilməsi yükü tərəflərin üzərinə düşür; məhz tərəflər bu halların mövcud olub-olmamasını sübut etməyə borcludurlar; prosesdə həqiqəti isə ədalət mühakiməsi orqanı olaraq məhkəmə müəyyən edir. Nəticədə hüquqi həqiqət prinsipi mülki prosesdə tərəflər və məhkəmə arasında müəyyən iş bölgüsünə gətirib çıxarır: tərəflər işin faktiki hallarını təqdim edir, məhkəmə isə sübutları qiymətləndirir və sonda hüququ tətbiq edir. Belə iş bölgüsü Roma hüququnun “da mihi factum, dabo tibi ius” (“mənə faktları ver, mən sənə uyğun hüququ verəcəm”) prinsipinə əsaslanır [4].

Göründüyü kimi, məhkəmə iş üzrə sübutları yalnız tərəflərin vəsatəti əsasında və onlar həmin sübutları müstəqil qaydada əldə edə bilmədikdə tələb edə bilər. Bu zaman zəruri sübutu müstəqil qaydada əldə edə bilmədiyini sübut etmək yükü də müvafiq tərəfin üzərinə düşür. Əks yanaşma məhkəmənin tərəflərin prosessual səlahiyyətlərini öz üzərinə götürərək, onlardan hər hansı birinin tərəfində dayanması, yaxud onları əvəz etməsi görüntüsü yarada bilər. Halbuki məhkəmə (hakim) bütün proses boyu obyektiv və qərəzsiz arbitr olaraq qalmalıdır [4].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995, <https://e-qanun.az/framework/897>.
2. Azərbaycan Respublikasının “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Referendum Aktı, 2009-cu il 18 mart, <https://e-qanun.az/framework/47433>.
3. Azərbaycan Respublikasının “Normativ-hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiya Qanunu, 2010-cu il 29 dekabr, https://frameworks.e-qanun.az/21/f_21300.html.
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII hissəsinin Azərbaycan Respublikasının mülki prosessual qanunvericiliyi baxımından şərh edilməsinə dair” Plenum Qərarı, 2019-cu il 18 mart, <https://www.constcourt.gov.az/az/decision/1166>.
5. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi, 2000-ci il 1 iyun, <https://www.google.com/gasearch?q=m%C3%BClki%20prosessual%20m%C9%99c%C9%99ll%C9%99&source=sh/x/gs/m2/5>

6. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, 2000-ci il 1 sentyabr, https://frameworks.e-qanun.az/46/f_46950.html.
7. Azərbaycan Respublikasının İnzibati-Prosessual Məcəlləsi, 2011-ci il 1 yanvar, <https://www.google.com/gasearch?q=inzibati%20prosessual%20m%C9%99c%C9%99l%C9%99&source=sh/x/g/m2/5>
8. Azərbaycan Respublikasının “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunu, 1997-ci il 10 iyun, <https://e-qanun.az/framework/3933>.
9. Anar Bağirov, Cavid Aliyev, Fərhad Nəcəfov, Elnur Əliyev, Sergey Torqaşev- “Hakimlərin davranışı üzrə Banqalar prinsipləri”nin kommentariyası, “OSKAR” NPM, Bakı, 2011, 143 səh, https://lawreform.az/upload/file_05112012_az.pdf
10. Mithad Qəfərov, Hikmət Eyvazov. Hüquq Mühafizə Orqanları, Dərslik (Əlavə və dəyişikliklər təkrar nəşr), Bakı, “İZƏ” nəşriyyatı, 2022, 720 s.
11. Adilə Nəzərova, Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2014, 224 səh. <https://drive.google.com/file/d/0B1n5hFtntvnCWk1XVnptV1BRVGs/view?pli=1&resourcekey=0-oRhrpZZOoCC0kzS8fKeafA>.
12. Aygün Cəbiyeva. “Həqiqət kateqoriyasının fəlsəfədən cinayət prosesinə - ümumidən xüsusiyyə keçidi”. Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri, Elmi Hüquq Jurnalı №1 (37), 2023, 184 s, [https://pa.edu.az/upload/_PA%20jurnal%C4%B1-%201-%202023%20\(n%C9%99%C5%9Fr%20olunmu%C5%9F%20PDF%20variant\).pdf](https://pa.edu.az/upload/_PA%20jurnal%C4%B1-%201-%202023%20(n%C9%99%C5%9Fr%20olunmu%C5%9F%20PDF%20variant).pdf).

Парвиз Лала Парвиз гызы,

студент IV курса бакалавриата по специальности «Юриспруденция»

Академии государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики

Ахмадли Дарьянур Юсиф гызы,

студент IV курса бакалавриата юридического факультета

Бакинского государственного университета

Маммадзаде Нуртадж Матлаб гызы,

студент IV курса бакалавриата по специальности «Юриспруденция»

Академии государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ФОРМАЛЬНОЙ ИСТИННОСТИ В ГРАЖДАНСКИХ СУДЕБНЫХ РАЗБИРАТЕЛЬСТВАХ

РЕЗЮМЕ

В статье предпринята попытка разъяснить конституционную норму «судебное разбирательство должно обеспечивать установление истины» с точки зрения гражданского судопроизводства. Одновременно представлена всесторонняя характеристика понятия истины, раскрыты её формальная и объективная формы, проанализированы позиции авторов относительно того, какая из них реализуется в гражданском процессе, а также приведены примеры из зарубежного законодательства по данному вопросу.

Кроме того, комментируются нормы национального гражданского законодательства, касающиеся значения принципа состязательности при установлении формальной истины, а также роли участников гражданского судопроизводства в состязательном процессе.

Parviz Lala Parviz,
4th year bachelor's student, "Jurisprudence" specialty,
Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan
Ahmadli Daryanur Yusif,
4th year bachelor's student, "Jurisprudence" specialty,
Faculty of Law, Baku State University
Mammadzade Nurtaj Matlab,
4th year bachelor's student, "Jurisprudence" specialty,
Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan

DETERMINATION OF FORMAL TRUTH IN CIVIL PROCEEDINGS

SUMMARY

The article seeks to clarify the constitutional norm "court proceedings shall ensure the determination of the truth" from the perspective of civil procedure. It provides a comprehensive analysis of the concept of truth, examining its formal and objective forms, as well as scholarly views on whether truth in civil proceedings is formal or objective. The article also refers to relevant examples from foreign legislation addressing this issue.

In addition, the article comments on the provisions of domestic civil legislation concerning the significance of the adversarial principle in establishing formal truth and the role of participants in civil proceedings within the adversarial process.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 05.12.2025
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.12.2025
Çapa qəbul olunma tarixi: 29.12.2025